ePublishing
ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

Πρεβεζάνικα Χρονικά

No 45-46 (2009)

ΠΡΕΒΕΖΑΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, 45-46 (2009)

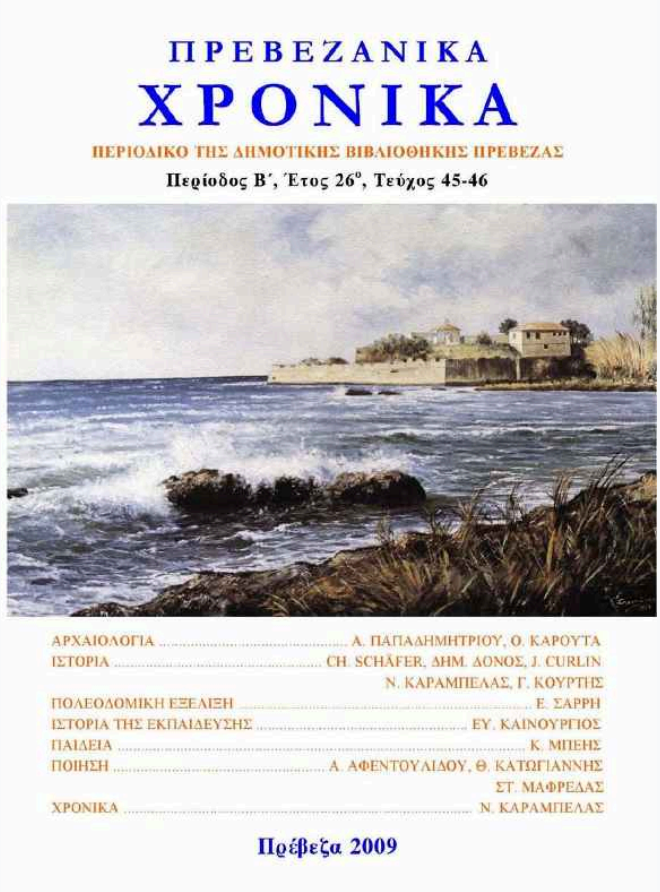

Η βραχοσκεπή στο Ασπροχάλικο. Επισημάνσεις για τις σχέσεις αρχαιολογίας και περιβάλλοντος

Απόστολος Σπ. Παπαδημητρίου

doi: 10.12681/prch.28605

Copyright © 2022, Απόστολος Σπ. Παπαδημητρίου

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0.

To cite this article:

Παπαδημητρίου Α. Σ. (2022). Η βραχοσκεπή στο Ασπροχάλικο. Επισημάνσεις για τις σχέσεις αρχαιολογίας και περιβάλλοντος. *Πρεβεζάνικα Χρονικά*, (45-46), 9–23. https://doi.org/10.12681/prch.28605

https://epublishing.ekt.gr | **e-Publisher:** EKT | **Downloaded at:** 26/07/2025 02:42:54

Απόστολος Σπ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ*

Η βραχοσκεπή στο Ασπροχάλικο[1]

Επισημάνσεις για τις σχέσεις αρχαιολογίας και περιβάλλοντος

Η παρακάτω εργασία που παρατίθεται έχει στόχο να συνοψίσει κάποιες απόψεις που αφορούν γενικότερα στην εποχή του Λίθου, στην οποία εντάσσεται και η περίπτωση της βραχοσκεπής του Ασπροχάλικου. Η βραχοσκεπή του Ασπροχάλικου αποτελεί ένα από τα παραδείγματα της άμεσης χρήσης του φυσικού περιβάλλοντος που καταλήγει να κληρονομείται σε μας, ως φυσικό μνημείο. Η υπογράμμιση στις σχέσεις αρχαιολογίας και περιβάλλοντος πραγματοποιείται με εμφατικό τρόπο για να εξάρει τη διαχρονική σημασία που διαδραματίζει το περιβάλλον στον άνθρωπο.[2] Η θερμότητα της Γης και η διακύμανσή της, το ύψος των υδάτων στους ωκεανούς, τις λίμνες, τα ποτάμια και η κάλυψη ή η εμφάνιση μεγάλων και μικρών επιφανειών ξηράς ή η προβολή μεγάλων ορεινών όγκων από το πυθμένα μιας θάλασσας σε ψηλότερα εξάρματα της γης, η αέναη αυτή διαμόρφωση ή καλύτερα μεταμόρφωση διαμορφώνει και μεταμορφώνει ταυτόχρονα το ανθρώπινο είδος και τις δραστηριότητές του.

Ο άνθρωπος από την αρχή της εμφάνισης του «χρησιμοποίησε» το περιβάλλον. Άμεσα από την εμφάνισή του στη γη, χρησιμοποίησε τα σπήλαια για να στεγαστεί,[3] τα πετρώματα για να δημιουργήσει εργαλεία, τον πηλό για να δημιουργήσει αγγεία, το μέταλλο για να κατασκευάσει όπλα, εργαλεία και να δημιουργήσει τέχνη. Έμμεσα χάραξε εικόνες στα σπήλαια, δημιούργησε σκηνές κυνηγιού, φυτικά κοσμήματα, ζώα, ψάρια κλπ.[4]

---

* Ο Απόστολος Σπ. Παπαδημητρίου είναι αρχαιολόγος Υπουργείου Πολιτισμού.

1 Για την εργασία αυτή ευχαριστώ πολύ το φίλο γεωλόγο Δ. Παπανίκο για τις πληροφορίες που μου παρείχε ως προς τη μορφολογία των πετρωμάτων της περιοχής του Ασπροχάλικου.

2 CHAMPION et al. 1984· STRINGER & GAMBLE 1994.

3 ΚΟΥΡΤΕΣΗ-ΦΙΛΙΠΠΑΚΗ 1996· ΣΑΜΨΩΝ 1985.

4 VIALOU 2008, 23-31.

Αρχαιολογία και περιβάλλον

Το περιβάλλον βρίσκεται με πολλούς και διαφορετικούς τρόπους πλέον στο επίκεντρο της αρχαιολογικής επιστήμης.[5] Ο προϊστορικός (και όχι μόνο) αρχαιολόγος προσπαθεί να ανασυστήσει το περιβάλλον όπου ζούσαν οι πρόγονοι του σύγχρονου ανθρώπου, μέσα από τα αρχαιολογικά κατάλοιπα και προσπαθεί να κατανοήσει τις σχέσεις του ανθρώπου με αυτό, τις συμπεριφορές του, αλλά και την ανάπτυξη της κοινωνίας και της οικονομίας. Η παραγωγή υλικών αγαθών μιας κοινωνίας και η ποσότητα, η ποιότητά τους, ο τρόπος παραγωγής τους ταυτίζεται με την ίδια την οικονομία της κοινωνίας. Η οικονομία της κοινωνίας άλλωστε πρέπει να απασχολεί την επιστήμη της αρχαιολογίας.[6]

Η όποια ικανότητα της επιστήμης να ανασυστήσει το περιβάλλον, αυτόματα δεν μπορεί να σημαίνει ότι υποκαθιστά ή αναπαριστά εύκολα τις δυναμικές φυσικές αλλαγές του περιβάλλοντος, ενώ η ανασύστασή του που επιχειρείται από τους επιστήμονες είναι παρ' όλες τις επιστημονικές προσπάθειες ενδεικτική.

Τα μνημεία –και σε αυτά εντάσσουμε τόσο τα φυσικά (τα σπήλαια στην περίπτωσή μας) όσο και τα τεχνητά (οικίες, μεγάλα και μικρότερα έργα)– είναι σε όλες τις εποχές αναπόσπαστο τμήμα και του περιβάλλοντος. Το δομικό υλικό για την κατασκευή των μνημείων παράγεται κυρίως από τον ορυκτό πλούτο. Λίθοι κάθε είδους και πηλός αποτελούν τα πρώτα δομικά στοιχεία για την κατασκευή. Τις περισσότερες φορές το δομικό αυτό υλικό ανήκει στην εγγύτερη περιοχή και βοηθά στην εναρμόνισή τους με το περιβάλλον.[7]

Ιδιαιτέρως όμως την εποχή του Λίθου κατά την οποία δεν υπάρχει τεχνικά η δυνατότητα μεταφοράς ογκώδους ορυκτής πρώτης ύλης για κατασκευή οικιών από μακρύτερα μέρη, οι ορυκτές πρώτες ύλες χρησιμοποιούνται για τη δημιουργία αποκλειστικά τέχνεργων, ενώ τα δάση της περιοχής προσφέρουν το ξύλο για τη κατασκευή οικιών μαζί με τον πηλό, ο οποίος είναι επίσης το αποκλειστικό υλικό κατασκευής αγγείων. Τα σπήλαια όμως, όπως σημειώσαμε πιο πάνω, είναι το κυρίαρχο και αναπόσπαστο στοιχείο της πρώτης ανθρώπινης κοινότητας. Εκεί προστατεύεται και αναπτύσσεται η «πρωτόγονη» ανθρώπινη κοινότητα, αφού είναι άμεση η χρήση τους από τον άνθρωπο. Η Β. Βασιλοπούλου σημειώνει εύστοχα σε προλογικό της σημείωμα: «… τα σπήλαια δεν είναι μόνο φυσικά μνημεία, αλλά ένα κέλυφος που προστατεύει στο πέρασμα των αιώνων και διαφυλάσσει μέχρι τις μέρες μας λείψανα ζώων (Παλαιοντολογία), ανθρώπων (Παλαιοανθρωπολογία), μνήμες

[5] RENFREW & BAHN 2001, 227-272.
[6] DART 1995, 115· BRAUDEL 2001, 72.
[7] ΜΕΛΦΟΣ & ΣΤΡΑΤΟΥΛΗ 2002, 175.

και πράγματα αλλοτινά, λησμονημένα, ό,τι γενικά αποκαλούμε κατάλοιπα πολιτισμικά».[8]

Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του σπηλαίου του Ευριπίδη στη Σαλαμίνα που ερευνήθηκε συστηματικά και μας αποκάλυψε μια συνεχή κατοίκηση από τη Νεολιθική περίοδο έως τα Ρωμαϊκά χρόνια.[9] Στη μεγάλη τους πλειοψηφία τα σπήλαια στον ελλαδικό χώρο παρουσιάζουν κατοίκηση κατά πολλούς περιόδους με διαφορετική χρήση, πότε ως χώροι κατοικίας (στα πρώτα χρόνια της εμφάνισης του ανθρώπου: σπήλαιο Φράχθι Ερμιονίδας[10]), πότε ως ταφικά μνημεία, πότε ως ιερά (Σπήλαιον του Πανός[11] στο Δαφνί, της Αγλαύρου στην Ακρόπολη Αθηνών, το επονομαζόμενο *Ανάκιο*[12]). Καθίστανται έτσι ισχυροί μάρτυρες της ανθρώπινης παρουσίας και δραστηριότητας.[13]

Αξίζει να σημειωθεί ότι οι πρώτες ανθρώπινες κοινότητες φαίνεται ότι ορίζουν το χώρο τους πιθανώς νοητά που δεν εκτείνεται από τη μία αρκετά μακρύτερα από το χώρο κατοίκησης, αλλά ούτε από την άλλη περιορίζεται σε ένα χώρο μικρής έκτασης, όπως είναι αυτός του Ασπροχάλικου. Αυτό το στοιχείο, δηλαδή τα όρια μιας ανθρώπινης κοινότητας, δεν είναι δυνατόν βέβαια να ανιχνευθεί με ακρίβεια σε τέτοιες πρώιμες ανθρώπινες κοινότητες.

Είναι κάτι περισσότερο από βέβαιο ότι η χρήση του περιβάλλοντος και των προϊόντων του είναι άμεση κατά τα πρώτα χρόνια της εμφάνισης του ανθρώπου στη γη, ενώ με την πάροδο των ετών και την ανάπτυξη της τεχνολογίας η παρέμβαση του ανθρώπου στο περιβάλλον έχει μεγαλύτερη σχέση με την ολοένα μεγαλύτερη εκμετάλλευση των πρώτων υλών που βαθμιαία γίνεται εντονότερη, ενώ το αποτέλεσμα του παραγόμενου πολιτισμού αυτονομείται από το περιβάλλον διαμορφώνοντας ιδιαίτερα χαρακτηριστικά.

Το προϊστορικό Δισπηλιό στην Καστοριά, όπου η εκεί οργάνωση του χώρου, αλλά και η αρχιτεκτονική, που συνοψίζεται στο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των καλυβών πάνω σε πασσάλους, έχει άμεση συνάφεια με το φυσικό περιβάλλον της λίμνης και τη γύρω περιοχή.[14] Την ίδια συνάφεια με το φυσικό περιβάλλον συναντάμε και στον παραποτάμιο πολιτισμό στο Lepenski Vir,[15] δίπλα στον ποταμό Δούναβη, όπου το εγγύτερο περιβάλλον αντικατοπτρίζεται και στα παράγωγα της τέχνης, όπου λίθινα ειδώλια απεικονίζουν ανθρώπινες μορφές με χαρακτηριστικά προσώπων από ποτάμια ψάρια. Και οι δύο αναφερόμενες περιπτώσεις αντικατοπτρίζουν πλήρως την οικονομία του πολιτισμού.

---

[8] ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΥ 2002, 5.
[9] ΛΩΛΟΣ 1999.
[10] ΘΕΟΧΑΡΗΣ 1989, 24-25.
[11] ΤΡΑΥΛΟΣ 1937.
[12] ΤΡΑΥΛΟΣ 1993, 28-29.
[13] ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ 2000.
[14] ΑΛΜΑΤΖΗ 2002.
[15] SREIOVIC & BABIC 1983, 53· GIMBUTAS 2007, 107.

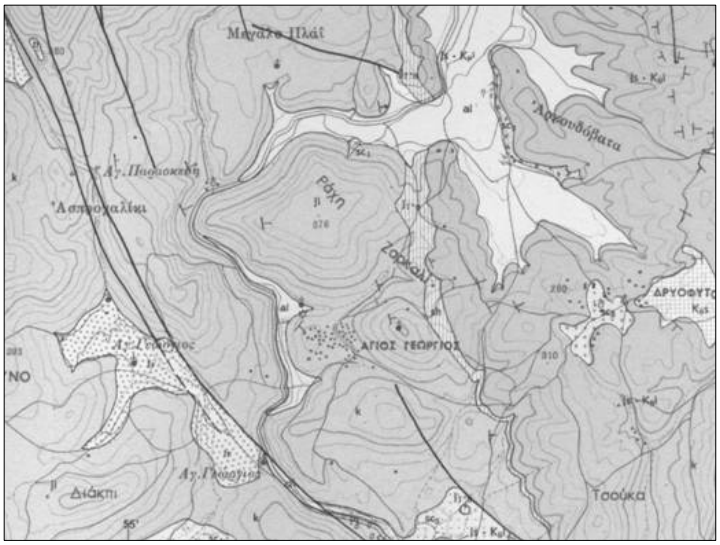

ΕΙΚΟΝΑ 1: *Απόσπασμα πετρογραφικού χάρτη της περιοχής του Ασπροχάλικου*

Γεωμορφολογία της περιοχής του Ασπροχάλικου

Κυρίαρχος σχηματισμός πετρώματος στην περιοχή είναι ο ασβεστόλιθος του Παντοκράτορα και ο ασβεστόλιθος τύπου Βίγλα. Από τον ασβεστόλιθο του Παντοκράτορα αποτελείται και ο ορεινός όγκος Ασπροχαλίκι στον οποίο είναι με φυσικό τρόπο λαξευμένη η βραχοσκεπή του Ασπροχάλικου.

Ο σχηματισμός των ασβεστολίθων του Παντοκράτορα ανήκει στην Ιόνιο γεωτεκτονική ζώνη (ή αδριατικοϊόνιο), είναι νηριτικής φάσης με μέσο πάχος 500-600 μέτρα (Εικ. 1).[16]

Τα αναφερόμενα πετρώματα είναι πετρώδεις σχηματισμοί παχυστρωματώδεις έως συμπαγείς και άστρωτοι, λευκοκίτρινοι έως λευκοί ασβεστόλιθοι, και χαρακτηρίζονται από την έντονη καρστικότητα τους, που τους κατατάσσει στους μεγαλύτερους υδροφορείς της περιοχής. Εντός τους είναι πολύ συχνά τα καρστικά φαινόμενα όπως σπήλαια, δολίνες, έγκοιλα, καταβόθρες, καρστικοί αγωγοί κλπ. που προκλήθηκαν από την έντονη κυκλοφορία των υπόγειων κυρίως υδάτων και την επακόλουθη διαλυτοποίησή τους.[17]

---

[16] ΚΑΤΣΙΚΑΤΟΣ 1992· ΜΟΥΝΤΡΑΚΗΣ 1985· ΜΑΡΑΤΟΣ 1972.

[17] RUNNELS 1987, 326, όπου αναφέρονται σε «πλειο-πλειοστόκαινες λιμναίες μάργες στο νό-

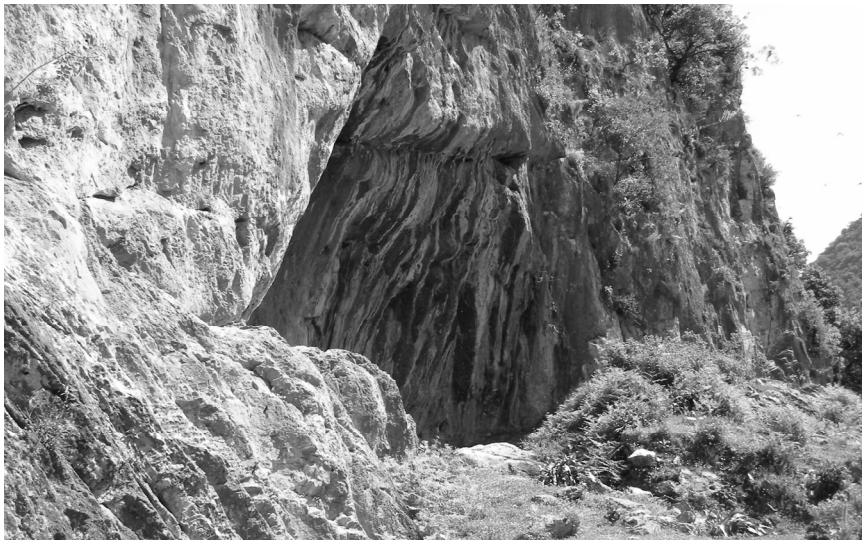

ΕΙΚΟΝΑ 2: *Η βραχοσκεπή του Ασπροχάλικου*

Η βραχοσκεπή

Στο Νομό Πρέβεζας οι παλαιολιθικές θέσεις χρονολογούνται από την αρχαιότερη Παλαιολιθική εποχή έως τη Νέο-Παλαιολιθική. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν οι θέσεις κατά μήκος της κοιλάδας του ποταμού Λούρου. Ξεχωρίζουν για τη σπουδαιότητά τους οι θέσεις του Κοκκινόπηλου και εκείνη του Ασπροχάλικου.[18]

Η παλαιολιθική θέση Ασπροχάλικο βρίσκεται βορειοδυτικά της όχθης του Λούρου, περίπου 3,4 χλμ. βορείως του Κοκκινόπηλου, κατά μήκος της Εθνικής οδού Αθηνών-Ιωαννίνων στο βραχώδες όγκο Ασπροχαλίκι, που υψώνεται δυτικά του ποταμού Λούρου. Η βραχοσκεπή είναι ορατή και από την Εθνική οδό, αφού βρίσκεται στο δυτικό όριό της, μετά την κοινότητα Άγιος Γεώργιος του Δήμου Φιλιππιάδας (Εικ. 2). Στο πέτρωμα είναι διαμορφωμένο ένα αβαθές φυσικό λάξευμα το οποίο με δυσκολία στεγάζει πολυπληθή ομάδα ανθρώπων. Σε αντίθεση με τα σπήλαια οι κατοικούντες τη βραχοσκεπή είναι εκτεθειμένοι στις κάθε είδους καιρικές συνθήκες, αφού ο χώρος δεν επιτρέπει την προφύλαξή τους. Παρ' όλα αυτά παρέχεται αρκετό

τιο τμήμα της λεκάνης του Λούρου, κοντά στη Φιλιππιάδα και τη Ρωμιά, νότια του Ασπροχάλικου ...».

[18] DAKARIS 1971, 21-29· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 1974, 110· ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ 1997, 74.

ΕΙΚΟΝΑ 3: *Η κοιλάδα του ποταμού Λούρου παραπλεύρως της βραχοσκεπής*

φως και νερό από τον παρακείμενο ποταμό Λούρο. Αυτοί οι λόγοι οδήγησαν καταρχήν στο συμπέρασμα ότι η βραχοσκεπή κατοικούνταν μόνο κατά τους θερινούς μήνες. Όμως αυτό είναι ένα ερώτημα αφού ο περιβάλλων χώρος, είτε οι ορεινοί όγκοι, είτε ο ποταμός, παρείχε αφθονία τροφής σε όλες τις εποχές. Η εύρεση οστών ζώων αποδεικνύει την ικανότητα του ανθρώπου να κυνηγά ζώα από την ευρύτερη περιοχή και έχουν ταυτιστεί με ελαφοειδή, αιγοπροβατοειδή, βοοειδή, αλλά και ιπποειδή, αρκουδοειδή και ρινοκερωτίδες.[19]

Κοιλότητες επί του ιδίου βραχώδους όγκου είναι ορατές λίγα μέτρα πριν τη βραχοσκεπή του Ασπροχάλικου. Μας δίνουν έτσι το δικαίωμα να πιστέψουμε ότι η κατοίκηση επεκτείνονταν στην ίδια περιοχή. Η βραχοσκεπή του Ασπροχάλικου είναι και αυτή με τη σειρά της ένα παράδειγμα άμεσης χρήσης απόλυτα εναρμονισμένη και ενταγμένη στο περιβάλλον. Η φυσική κοιλότητα εξυπηρετεί, ως καταφύγιο, την ανθρώπινη ύπαρξη.[20]

[19] ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 1974, 124-125.
[20] STIROS et al. 1999.

Ο ποταμός

Ο ποταμός είναι πηγή ζωής και ενισχύει την παραμονή των ανθρώπων στο σπήλαιο. Η ύπαρξη του ποταμού ως το φυσικό στοιχείο που κυριαρχεί στο χώρο επιβάλλει ανάλογη πορεία στην ανάπτυξη του πολιτισμού.[21] Ο χώρος δράσης των ανθρώπων εκτείνεται γύρω από τη βραχοσκεπή. Οι ποταμοί πάντα ως κύρια στοιχεία της μετακίνησης των ανθρώπων διαδραματίζουν και στην περιοχή σημαντικότατο ρόλο. Από την Παλαιολιθική εποχή έως σήμερα όμως το τοπίο στο βόρειο τμήμα του Νομού Πρέβεζας έχει υποστεί τρομακτικές διαφοροποιήσεις. Η σημερινή ροή του ποταμού Λούρου έχει και αυτή υποστεί αλλαγές σε πολλά σημεία.[22] Η στάθμη δε των νερών του ποταμού είναι χαμηλή σε σχέση με προηγούμενες εποχές και ιδιαιτέρως με την εποχή του Λίθου (Εικ. 3). Τότε ο ποταμός έρεε πλησίον της βραχοσκεπής, αλλά η σεισμική δραστηριότητα και η διάβρωση επέφεραν αλλαγή στο ρου του και στη στάθμη του. Ο ποταμός, πηγή ζωής, ευνόησε την ανάπτυξη κατοίκησης κατά μήκος του.

Ο χώρος

Ο άνθρωπος μετακινούνταν σε ομάδες-οικογένειες και κατοικούσε πιθανώς εποχιακά σε υπαίθριες θέσεις και βραχοσκεπές, όπως αυτή του Ασπροχάλικου.[23] Οι πυκνές κορυφογραμμές των ορεινών όγκων, που υψώνονται στην περιοχή αποτελούν συνέχεια εκείνων που εκτείνονται στα Ιωάννινα και βορειότερα στα Βαλκάνια κατά μήκος των ακτών της Αδριατικής.[24] Είναι συγκεντρωμένες στο βόρειο κυρίως τμήμα του Νομού Πρέβεζας, ενώ το ακρωτήριο του Νομού Πρέβεζας είναι ένας επίπεδος ορίζοντας ο οποίος ήταν καταβυθισμένος κατά την Τεταρτογενή περίοδο.[25] Κατά την Παλαιολιθική περίοδο φαίνεται ότι οι περιοχές της Ηπείρου, Κέρκυρας, αλλά και της Ιταλίας ήταν ενωμένες, γεγονός που αποδεικνύουν οι μορφολογικές γεωλογικές ενότητες (ερυθροχώματα) και ομοιότητες τεχνικής κατασκευής των εργαλείων.[26] Η παρουσία ερυθροχωμάτων στο πλησιέστερο με το Ασπροχάλικο παλαιολιθικό χώρο, το Κοκκινόπηλο, είναι απόδειξη αυτής της ενότητας.

---

[21] ΤΟΥΛΟΥΜΗΣ 2002, 92.
[22] ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ 1997.
[23] DAKARIS 1971, 23.
[24] HAMMOND 1967, 8-18.
[25] ΠΑΣΧΟΣ 2007· SHACLETON et al. 1984.
[26] DAKARIS et al. 1964· ΣΟΡΔΙΝΑΣ 1965, 143· ΣΟΡΔΙΝΑΣ 1968.

ΕΙΚΟΝΑ 4: *Χάρτης στον οποίον παρουσιάζονται οι παλαιολιθικές θέσεις παραπλεύρως του ποταμού Λούρου*

Επιφανειακές έρευνες έφεραν στο φως παλαιολιθικά ευρήματα στο Νομό Πρέβεζας στις θέσεις Άγ. Γεώργιος, Βούλιστα-Παναγιά και Γκόρτσες[27] αποδεικνύοντας την κατοίκηση κατά μήκος του ποταμού Λούρου (Εικ. 4). Ο άνθρωπος-τροφοσυλλέκτης, που κατοικούσε σε αυτές τις θέσεις, είχε τη δυνατότητα να εκμεταλλεύεται τον πλούτο του ποταμού από τη μια, αλλά και την πανίδα των ορεινών όγκων που υψώνονταν δυτικά και ανατολικά. Η άλλη όχθη του ποταμού, η ανατολική –αν και δεν έχει ερευνηθεί–, ίσως αποτελεί επίσης χώρο κατοίκησης κατά την ίδια περίοδο. Όλες οι άλλες θέσεις είναι υπαίθριες πλην του Ασπροχάλικου. Διαδραματίζει ρόλο κεντρικό η βραχοσκεπή του Ασπροχάλικου στην κατοίκηση του ανθρώπου στην περιοχή ή αποτελεί εναλλακτική λύση κατοίκησης ανάλογα με τις καιρικές συνθήκες; Είναι ένα ερώτημα το οποίο χρήζει απάντησης.

Το «καταφύγιο» Ασπροχάλικο κατοικήθηκε συνεχώς από την αρχή της Μέσο-Παλαιολιθικής έως το τέλος της Ανώτερης-Παλαιολιθικής, γεγονός που το κατατάσσει ανάμεσα στις πιο ενδιαφέρουσες παλαιολιθικές θέσεις της Ελλάδας και της Ευρώπης γενικότερα. Ειδικότερα θα μπορούσαμε να πούμε ότι κατοικήθηκε από 26000 έως 13000 χρόνια από σήμερα.[28]

Τα τέχνεργα στο Ασπροχάλικο

Το 1964 και 1965 έγιναν περιορισμένης εκτάσεως ανασκαφές από τη Βρετανική αποστολή επιστημόνων του Πανεπιστημίου του Cambridge υπό τον E. Higgs. Κατά τη διάρκεια αυτών των ερευνών βρέθηκαν περισσότερα από 75.000 παλαιολιθικά εργαλεία.[29] Ιδιαίτερη σημασία έχει το γεγονός ότι τα εργαλεία βρέθηκαν στην αρχική τους χρονολογική θέση, σε τέσσερα επάλληλα και αδιατάρακτα γεωλογικά στρώματα που ανήκουν σε τέσσερεις αντίστοιχες διαφορετικές χρονολογικά και τυπολογικά λιθοτεχνίες τύπου Λέβαλλο-Μουστέριας και Μικρο-Μουστέριας και λεπίδες του τύπου Γκραβέτιας.[30] Ραδιοχρονολόγηση δειγμάτων του στρώματος αυτού έδωσε απόλυτη χρονολόγηση μεγαλύτερη από 39000 χρόνια από σήμερα. Στην έρευνα στο Ασπροχάλικο από την εποχή του Higgs και μετά ήρθαν στο φως εργαλεία και όπλα τα οποία είναι σχηματισμένα από πρώτη ύλη. Η πρώτη ύλη πρέπει να προέρχεται από ορυκτή πρώτη ύλη από την ευρύτερη περιοχή. Οι κροκάλες του ποταμού, ο ασβεστόλιθος, αλλά και οι διαστρωματώσεις πυριτόλιθου

[27] ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ & ΚΟΝΤΟΡΛΗ-ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ 2003· ADAM 1999.

[28] Ενδιαφέροντα συμπεράσματα και για το χώρο του Ασπροχάλικου συμπεριλαμβάνονται στο τόμο πρακτικών ημερίδας, που εξέδωσε η Βρετανική Σχολή Αθήνας, βλ. BAILEY et al. 1999.

[29] HIGGS 1963· ΔΑΚΑΡΗΣ 1964· HIGGS 1965· HIGGS 1966· PAPAKONSTANTINOU & VASSILOPOULOU 1997.

[30] ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 1974, 112.

στον ασβεστόλιθο τύπου Βίγλα είναι καλές πρώτες ύλες για την κατασκευή των τέχνεργων.

Τα τέχνεργα αυτά που αποκαλύφθηκαν μας δίνουν πολύτιμες πληροφορίες για τη ζωή και την κατοίκηση καθώς και για τη γενικότερη χρονολόγηση και τη διάκριση των πολιτιστικών φάσεων. Τη δεκαετία 1980-1990 μία δεύτερη επιστημονική ομάδα του Πανεπιστημίου Cambridge υπό τον G. Bailey πραγματοποίησε έρευνες με ιδιαίτερη έμφαση στην κατοίκιση στην Ηπειρωτική ενδοχώρα.[31] Τελευταίες επισημάνσεις επιστημόνων μιλούν για ιδιαίτερη «μέθοδο Ασπροχάλικου» στην τεχνολογία της λιθοτεχνίας.[32] Έρχονται σε αντίθεση δε με τις θεωρίες ύπαρξης Μικρο-Μουστέριων προϊόντων. Συγκεκριμένα υποστηρίζεται ότι η ύπαρξη δισκοειδών Μουστέριων πυρήνων είναι αποτέλεσμα της κατάτμησής τους με κεντρομόλες κρούσεις ή «επαναληπτικές» μεθόδους. Η επικράτηση της δεύτερης θεωρίας, «της μεθόδου Ασπροχάλικου», μπορεί να σημαίνει την ύπαρξη μιας παράδοσης στο χώρο, που δεν έχει σχέση με ομοιότητες στη λιθοτεχνία στα Βαλκάνια, αλλά και νοτιότερα, όπως υποστηρίζει η πρώτη θεωρία. Η ύπαρξη της «μεθόδου Ασπροχάλικου» έρχεται επίσης σε αντίθεση με την περιοδικότητα κατοίκησης της βραχοσκεπής και με την ύπαρξη Μικρο-Μουστέριας λιθοτεχνίας (Εικ. 5).[33] Με βάση τα υπάρχοντα στοιχεία ο C. Runnels υποστήριξε ότι στην Ήπειρο η παρουσία του «αρχαϊκού» Homo Sapiens ανιχνεύεται από το τέλος της αρχαιότερης Παλαιολιθικής (250000 π.Χ.).[34]

Στα παλαιολιθικά τέχνεργα που συνέλλεξαν οι ερευνητές, μπορούμε να εντάξουμε τα ξέστρα απλά ή πλευρικά, τις αιχμές και τα αιχμηρά εργαλεία, τους πυρήνες και τις φολλίδες.

Στη νεότερη Παλαιολιθική τα ευρήματα του Ασπροχάλικου είναι οι στομωμένες λεπίδες που είναι χαρακτηριστικές για την εποχή, οι γλυφίδες, οι αιχμές με ράχη, τα ξέστρα, αλλά και τα μικρολιθικά «γεωμετρικά» εργαλεία που εντοπίζονται αποκλειστικά στο Ασπροχάλικο. Τα «τεχνημικά» (*technomics*) κατά Binford αντικείμενα συσχετίζουν τη λειτουργία τους με το περιβάλλον, αφού είναι σχεδιασμένα με τρόπο ώστε να το αντιμετωπίζουν. Δηλαδή το οικολογικό πλαίσιο αναφοράς ερμηνεύει και τη τυχόν μεταβλητότητά τους.[35]

Συνοψίζοντας πρέπει να σημειώσουμε ότι η βραχοσκεπή του Ασπροχάλικου, μια σημαντική προνομιακή εξαιτίας της ροής του ποταμού παλαιολιθική θέση στην περιοχή, έχει πολλά στοιχεία να δώσει ακόμη, στοιχεία τα οποία αφορούν τις απαρχές του ανθρώπινου πολιτισμού στην περιοχή. Μια περιοχή βέβαια που σήμερα δεν έχει καμία σχέση με την Παλαιολιθική εποχή, εξαιτίας

---

[31] CAMBRIDGE-SOUTHAMPTON FIELD SEASON 1981· BAILEY & GAMBLE 1983, 15-42.
[32] ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ 1998.
[33] PAPACONSTANTINOU 1988· COWLETT & CARTER 1997.
[34] RUNNELS et al. 1999.
[35] BINFORD 1981, 25-26.

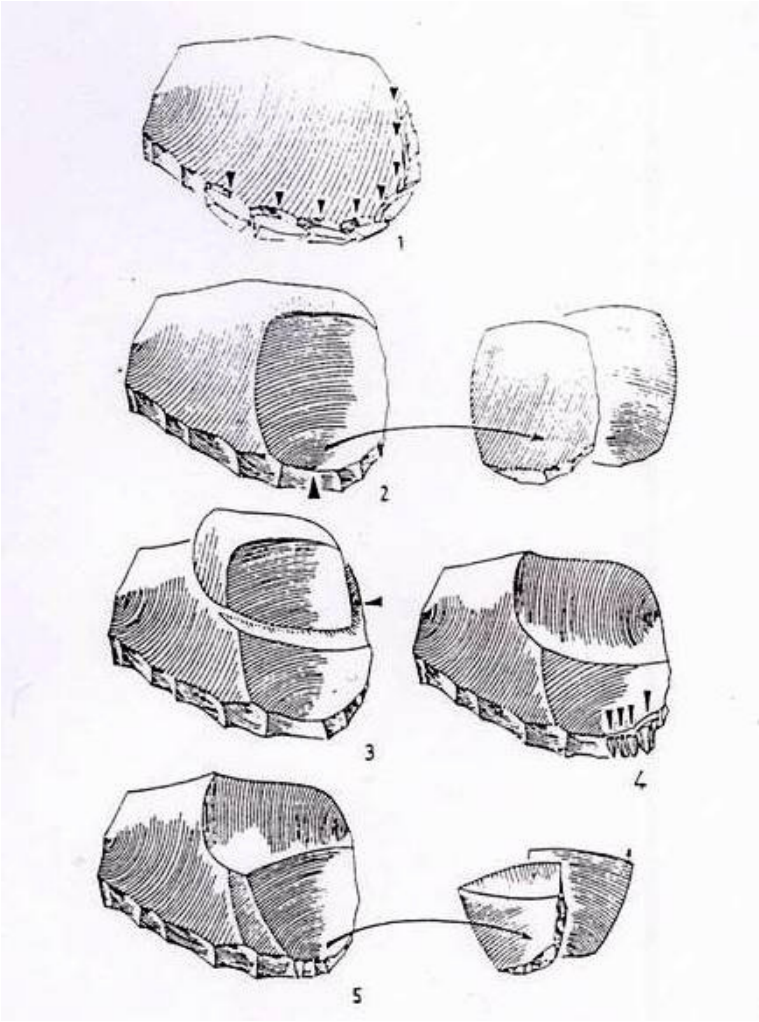

ΕΙΚΟΝΑ 5: *Η «μέθοδος του Ασπροχάλικου», σχηματική αναπαράσταση κατά Παπακωνσταντίνου (ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ 1998, 26)*

κυρίως των κλιματικών αλλαγών, αλλά και της δυναμικής ανάπτυξης του ανθρώπινου πολιτισμού. Η μελέτη είναι δυνατόν να προχωρήσει, λαμβάνοντας υπόψη τα ανασκαφικά δεδομένα, αλλά και τη γενικότερη μελέτη του περιβάλλοντος χώρου.

Οι ανθρώπινες ομάδες-κοινότητες που κατοίκησαν στη βραχοσκεπή και πιθανώς στην εγγύτερη περιοχή είναι δυνατόν να μην είχαν ως εποχιακή την εκεί παραμονή τους. Η πληθώρα των κινητών ευρημάτων που συλλέχθηκαν κατά την ανασκαφική έρευνα, ο τρόπος παραγωγής των εργαλείων από τα τοπικά πετρώματα με την τοπική «μέθοδο του Ασπροχάλικου» μπορεί να μας οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι η βραχοσκεπή ήταν κάτι παραπάνω από εποχιακή κατοικία.

Αν ο «ωφέλιμος χώρος» της βραχοσκεπής μας περιορίζει ώστε να αποδεχθούμε τη θεωρία ότι η βραχοσκεπή κατοικούνταν πέραν του θέρους, τότε ίσως πρέπει να ανατρέξουμε στην ενσυνείδητη θέληση του ανθρώπινου είδους να μην αποδέχεται τον αυτοπεριορισμό του, αλλά να ορίζει το χώρο δράσης του, μακρύτερα από εκείνον της κατοικίας του. Είναι το λεγόμενο από τη βιβλιογραφία SET (*Site Exploitation Territory*), δηλαδή *περιοχή εκμετάλλευσης της θέσης*.[36] Η πιθανή τεχνητή επιμήκυνση της στέγης της βραχοσκεπής με πρόχειρη ξυλοκατασκευή για προστασία από τις καιρικές συνθήκες είναι μέσα στα δυνατά ανθρώπινα πλαίσια. Ο κυνηγός τροφοσυλλέκτης υπολογίστηκε ότι εκμεταλλεύεται μία περιοχή σε ακτίνα 10 χλμ. από τη βάση του. Σε αυτήν την περίπτωση μπορεί κανείς τραβώντας ένα κύκλο με κέντρο τη βραχοσκεπή του Ασπροχάλικου να φανταστεί έως που εκτείνεται η δραστηριότητα του ανθρώπου.

Η απόφαση των ανθρώπων για μεγαλύτερη χρονικά κατοίκηση εντός του σπηλαίου, όμως, εξαρτάται άμεσα από τη θηρευτική και συλλεκτική ικανότητα του ανθρώπου σ' έναν συγκεκριμένο χώρο που έχει επιλέξει και έμμεσα από τις κλιματικές αλλαγές.

Ειδικότερα η οικονομία της κοινότητας του Ασπροχάλικου φαίνεται να καθορίζεται τόσο από την παρουσία του ποταμού Λούρου, όσο και από την χλωρίδα και πανίδα της ενδοχώρας. Αυτό το περιβαλλοντικό υπόβαθρο μάς δίνει το δικαίωμα να πιστέψουμε ότι από το «θηρευτικό» και «συλλεκτικό» στάδιο η περιοχή πέρασε εύκολα στο «παραγωγικό» της Νεολιθικής εποχής.[37] Αρκεί να το αναζητήσουμε.

[36] RENFREW & BAHN 2001, 264.
[37] ΘΕΟΧΑΡΗΣ 1989, 16· ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗΣ 1980· ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗΣ 1981.

Βιβλιογραφία

ΑΛΜΑΤΖΗ Αθ., 2002, Γενικά για τους πολιτισμούς του νερού, στο: Γ.Χ. ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗΣ (Επιμ.), *Δισπηλιό. 7500 χρόνια μετά*, Θεσσαλονίκη, 25-36

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Ε., 2000, Χρήση σπηλαίων στη Μυκηναϊκή Ελλάδα: Σύντομη επισκόπηση, *Επτάκυκλος* 15, 33-38

ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΥ Β., 2002, *Τα ελληνικά σπήλαια. Το σπήλαιο των Λιμνών*, Αθήνα

ΔΑΚΑΡΗΣ Σ., 1964, Άγ. Γεώργιος, *Αρχαιολογικό Δελτίο* 19, Χρονικά Β3, 309

ΘΕΟΧΑΡΗΣ Δ., 1989, *Νεολιθικός πολιτισμός, Σύντομη επισκόπηση της Νεολιθικής στον ελλαδικό χώρο*, Αθήνα

ΚΑΤΣΙΚΑΤΟΣ Γ., 1992, *Γεωλογία της Ελλάδας*, Αθήνα

ΚΟΥΡΤΕΣΗ-ΦΙΛΙΠΠΑΚΗ Γ., 1996, Η διεύρυνση της Παλαιολιθικής εποχής στην Ελλάδα, *Αρχαιολογία* 59, 6-31

ΛΩΛΟΣ Ι., 1999, «Σπήλαιον αναπνοήν έχον ες την θάλασσαν»: Το σπήλαιον του Ευριπίδη στη Σαλαμίνα, *Δωδώνη* 26, 287-326

ΜΑΡΑΤΟΣ Γ., 1972, *Γεωλογία της Ελλάδος*, Αθήνα

ΜΕΛΦΟΣ Β. & ΣΤΡΑΤΟΥΛΗ Γ., 2002, Η προέλευση των πρώτων υλών για τα τέχνεργα του οικισμού, στο: Γ.Χ. ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗΣ (Επιμ.), *Δισπηλιό. 7500 χρόνια μετά*, Θεσσαλονίκη, 175-183

ΜΟΥΝΤΡΑΚΗΣ Δ., 1985, *Γεωλογία της Ελλάδας*, Θεσσαλονίκη

ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ Δ., 1997, Κατάλοιπα παλαιολιθικής κατοίκησης στο Νομό Πρέβεζας, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 34-35, 69-81

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Αθ., 1974, Η εποχή του λίθου στην Ήπειρο, *Δωδώνη* 3, 103-142

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Θ. & ΚΟΝΤΟΡΛΗ-ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Λ., 2003, *Προϊστορική Αρχαιολογία Δυτικής Ελλάδας - Ιόνιων νησιών*, Ιωάννινα

ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Σ., 1998, Η Μέση παλαιολιθική τεχνολογία στο Ασπροχάλικο: Παρουσίαση της *μεθόδου του Ασπροχάλικου*, στο: Ε. ΚΥΠΡΑΙΟΥ (Επιμ.), *Άνθρωπος και Σπηλαιοπεριβάλλον*, *Α Πανελλήνιο σπηλαιολογικό συνέδριο, 26.-29.11.1992, Πρακτικά*, Αθήνα, 23-28

ΠΑΣΧΟΣ Π., 2007, Μεταβολές των ακτών του Αμβρακικού κόλπου και του Ιονίου πελάγους κατά το Τεταρτογενές, στο: Γ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ (Επιμ.), *Η Προϊστορική Κέρκυρα και ο ευρύτερος περίγυρός της. Προβλήματα – Προοπτικές, Πρακτικά ημερίδας τιμητικής στον Αύγουστο Σορδίνα, Κέρκυρα 17 Δεκεμβρίου 2004*, Κέρκυρα, 59-66

ΣΑΜΨΩΝ Α., 1985, Τα σπήλαια και η χρήση τους στην Εύβοια και γενικότερα στον Ελληνικό χώρο, *Αρχαιολογία* 15, 37-44

ΣΟΡΔΙΝΑΣ Α., 1965, Προϊστορική έρευνα στην Κέρκυρα το 1965, *Κερκυραϊκά Χρονικά* 11, 141-147

ΣΟΡΔΙΝΑΣ Α., 1968, Προϊστορική έρευνα στην Κέρκυρα το 1966, *Κερκυραϊκά Χρονικά* 14, 77-83

ΤΟΥΛΟΥΜΗΣ Κ., 2002, Η οικονομία ενός νεολιθικού λιμναίου οικισμού, στο: Γ.Χ. ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗΣ (Επιμ.), *Δισπηλιό. 7500 χρόνια μετά*, Θεσσαλονίκη, 89-105

ΤΡΑΥΛΟΣ Ι., 1937, Σπήλαιον του Πανός παρά το Δαφνί, *Αρχαιολογική Εφημερίς*, 391-408

ΤΡΑΥΛΟΣ Ι., 1993, *Πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών*, Αθήνα

ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗΣ Ν., 1980, Εισαγωγή στο νεολιθικό τρόπο παραγωγής, Α΄ μέρος, *Ανθρωπολογικά* 1, Βόλος – Θεσσαλονίκη, 118-129

ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗΣ Ν., 1981, Εισαγωγή στο νεολιθικό τρόπο παραγωγής, Β΄ μέρος, *Ανθρωπολογικά* 2, Βόλος – Θεσσαλονίκη, 39-49

ADAM E., 1999, The upper Palaeolithic stone industries of Epirus in their regional setting, in: G.N. BAILEY, E. ADAM, E. PANAGOPOULOU, C. PERLES & K. ZACHOS (Eds.), *The Paleolithic Archaeology of Greece and Adjacent Areas*, Proceedings of the ICOPAG Conference, Ioannina, 137-147 (British School at Athens, Studies 3)

BAILEY G.N., ADAM E., PANAGOPOULOU E., PERLES C. & ZACHOS K. (Eds.), 1999, *The Paleolithic Archaeology of Greece and Adjacent Areas*, Proceedings of the ICOPAG Conference, Ioannina (British School at Athens, Studies 3)

BAILEY G.N. & GAMBLE C., 1983, Asprochaliko and Kastritsa: Further Investigations of Palaeolithic Settlement and Economy in Epirus (Northwest Greece), *Proceedings of the Prehistoric Society* 49, 15-42

BINFORD L., 1981, Η αρχαιολογία ως ανθρωπολογία, *Ανθρωπολογικά* 2, Βόλος – Θεσσαλονίκη, 24-31

BRAUDEL F., 2001, *Η γραμματική του πολιτισμού*, Αθήνα

CHAMPION T., GAMBLE C., SHENNAN S.J. & WHITTLE A., 1984, *Prehistoric Europe*, London

CAMBRIDGE-SOUTHAMPTON FIELD SEASON, 1981, Asprochaliko, *Αρχαιολογικό Δελτίο* 36, Χρονικά Β2, 281-282

COWLETT J. & CARTER P., 1997, The Basal Mousterian of Asprochaliko Rochshelter, Louros Valley, in: G.N. BAILEY (Ed.), *Klithiq Palaeolithic settlement and Quaternary landscapes in Northwest Greece*, Cambridge, 441-457

DAKARIS S., 1971, *Cassopaia and the Elean Colonies*, Athens (Ancient Greek Cities 4)

DAKARIS S., HIGGS S.E. & HAY R.W., 1964, The climate environment and industries of Stone Age Greece, part I, *Proceedings of the Prehistoric Society* 30, 199-244

DART R., 1995, *Theoretical Archaeology*, Cambridge

GIMBUTAS M., 2007, *The Goddesses and Gods of Old Europe*, London

HAMMOND N.G.L., 1967, *Epirus, The geography, the ancient remains, the history and the topography of Epirus and adjacent areas*, Oxford

HIGGS S.E., 1963, Palaeolithic survey, *Αρχαιολογικό Δελτίο* 18, Χρονικά Β2, 157-158

HIGGS S.E., 1965, Some Recent old stone age discoveries in Epirus, *Αρχαιολογικό Δελτίο* 20, Χρονικά Β2, 361-374

HIGGS S.E., 1966, Excavations at the rock shelter of Asprochaliko, *Αρχαιολογικό Δελτίο* 21, Χρονικά Β2, 292-294

PAPACONSTANTINOU V.S., 1988, Micromoustérien: les idées et les pierres: Le Micromoustérien d' Asprochaliko (Grèce) et le problème des industries microlithiques du Moustérien: Thèse de doctorat; Université Paris X, Paris

PAPAKONSTANTINOU E. & VASSILOPOULOU V., 1997, The Middle Palaeolithic industries of Epirus, in: G.N. BAILEY (Ed.), *Klithi. Palaeolithic settlement and Quaternary landscapes in Northwest Greece*, Cambridge, 441-457

RENFREW C. & BAHN P., 2001, *Αρχαιολογία. Θεωρία, Μεθοδολογία και Πρακτικές εφαρμογές*, Αθήνα

RUNNELS C., 1987, Κλειδί, *Αρχαιολογικό Δελτίο* 42, Χρονικά Β1, 322-327

RUNNELS C., VAN ANDEL T.H., ZACHOS K. & PASHOS P., 1999, Human settlement and landscape in the Preveza region (Epirus) in the Pleistocene and early Holocene, in: G.N. BAILEY, E. ADAM, E. PANAGOPOULOU, C. PERLES & K. ZACHOS (Eds.), *The Paleolithic Archaeology of Greece and Adjacent Areas*, Proceedings of the ICOPAG Conference, Ioannina, 120-129 (British School at Athens, Studies 3)

SHACLETON J., VAN ANDEL T.H. & RUNNELS C., 1984, Coastal Paleogeography of the Central and Western Mediterranean during the Last 125,000 Years and its Archaeological Implications, *Journal of Field Archaeology* 11, 307-314

SREIOVIC D. & BABIC L., 1983, *Umetnost Lepenskog Vira*, Beograd

STIROS S., BARKAS N. & MOUTSOULAS M., 1999, River erosion and landscape reconstruction in Epirus: methodology and results, in: G.N. BAILEY, E. ADAM, E. PANAGOPOULOU, C. PERLES & K. ZACHOS (Eds.), *The Paleolithic Archaeology of Greece and Adjacent Areas*, Proceedings of the ICOPAG Conference, Ioannina, 108-114 (British School at Athens, Studies 3)

STRINGER C. & GAMBLE C., 1994, *In Search of the Neanderthals. Solving the Puzzle of Human Origins*, London

VIALOU D., 2008, *Προϊστορία. Οι απαρχές της Τέχνης*, Αθήνα